

կոստանդին եւ զհայր իւր Վահրամ եւ զմայր իւր Շուշի եւ զեղաբարսն իւր զգորդ եւ զգրիգոր եւ զպարկեցուն հիք քյորսն իւր Շուշանիկ եւ Վանենի:

Աղաջեմ յիշել եւ զբաջակրան քահանային թորոս զտացող Տեառն մատենիս եւ զհայրն իւր Դորդ քահանա եւ զմայրն իւր զլզիզ եւ զեղաբարսն զտառածաւապատի եպիսկոպոս զՏէր Մտեփանոս եւ զգրիգոր նորին հարազատ եւ զըսյր իւր Շուշանիկ եւ դուտերսն իւր Մլքի եւ Շուշան, եւ զմայր սոցա Տակիթա կանուխ վախճանելոյ զկենցաղս եւ զհաւրեղաբարդին իւր զգրիգոր եւ զՄտեփանոս եւ զթորոս եւ զամենայն ազգայինս իմ: Յիշել աղաչեմ եւ զբարի շառաւելոյ որդին իւր Պարոն Մտեփանոս իշխանական պատուով զինուորեալ ի դրան արքայի եւ զամուսինն զտիկին Ակաց ի մեծ տոհմէ եւ զուտերս սոցա եւ զգուտերս: Որոց առհասարակ յիշելեց առհասարակ Քրիստոս Աստուած ննջեցլոցն հանդիսատ եւ ողորմութիւն պարգեւեցէ եւ զկենդանիսն անխուով խաղաղութեամբ պահեցէ. ամէն: Յերես անկեալ բազմամել թարմատար դրիչս աղաչեմ յիշել եւ զիմ անարժանութիւն եւ զնաւզան իմ եւ զամենայն բարի ուսուցիչն իմ Աստուած զձեղ յիշեցէ յիւրում արքայութիւն իմ կառանական աղաչեմը աղաջեմը զձեղ որ մեկ հայրմելայիւմ իմ յիշելք զմեզ աղաջեմ աղաչեմ:

Եջ 777 (սեւ Եւլու բարեհերթ): Կազմեցաւ սուրբ աւետարանս ի թվին Ռուկէ ի քաղաքն Սեբաստիայ, ի գուռն սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ սուտանուն մեղօք Մեել Մելքիսէթ դպիրս եւ զուտուցիչն իմ զՄելքիսէթ վարդապետն որ հանդուցեալ էի Քրիստոս, որ բազում աշխատեցաւ ընդ իս եւ ուսուց զարհեսոս զայս: Ով ընթերցող քահանայք, աղաչեմը զձեղ որ մեկ հայրմելայիւմ մի յիշելք զմեզ աղաջեմ աղաչեմ:

Եջ 778 (սեւ Եւլու Երիշենիթ): Զմեղաւք դատապարտեալ կազմող սորս զԱռաքել Հնազանդենց եւ զծնաւզն իմ եւ զհարազատն իմ զգաւոզս սարի եւ զուտուցիչն իմ զՄարգիս քահանայ հանդուցեալ ի Քրիստոս աղաչեմը յիշել: Հգմ: Եջ 778 (սեւ Եւլու Երիշենիթ): Դարձեալ եւ բազմամեզս թորոս ի թուրին ՀՃԵ ետու զուրը Աւետարանս ի սուրբ ուխտն Ալբակալին կոչեցեալ, ի ձեռն Տէր Սիօնի եպիսկոպոսի, եւ խնդրեցի ի նմանէ զեի յիշատակի նախավկային զպատարազն իմ ծնաւզացն եւ հոգեւոր Տիրոջն եւ ինձ մատուցան զեն զինչ յայնմ աւուր պատարագ մատուցանի, եւ որը զիներուածն մեր կատարեն Քրիստոս Աստուած զիւրեանցն կատարեցէ: Զասհման զայս միաբան եղայրութիւնն յանձն էառ, եւ որք զինի մեր գան, կատարեացն զայս:

Տեղեկութիւնինք. Ձեռագիրս Ս. Նշան վանուց գանձարանը փոխադրուած է նախորդ առաջն. հանգ. Պետրոս արքեպիսկոպոսի միջոցաւ Քաղաքի Ս. Աստուածածին Մայր-Եկեղեցւոյ պահապետ Ս. Աստուածածին կողմար ի սկզբանէ անտի: Տեղոյս գողվուրդին մէջ առհասարակ տարածուած է ժողովուրդին մէջ առհասարակ տարածուած է պողովուրդին մէջ առաջիներ առաջ, նախկին Առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս է Ձեռագրի Առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս է աղաջական առաջին կողքին արտաքին երեսին վրայ գամուած Խաչին կենդրոնական մեծ ակը, որ սույդ գոհար է

եղեր, եւ տեղը ագուցուած է յետոյ այժմեան սուտ ակը (կը կարծեմ թէ անհիմն ըլլայ այս զույցը, զելիշտակարանին մէջ այդքան թանկագին քարի մը ակնարկութիւն չըլլար): Յայտնի է որ ձեռաւ գիրս իրրեւ մայր-օրինակ ծառույյած է սկիլքէն ի վեր քաղաքին եւ շըջակայից համար, վանուց Մատենադարանին թիւ 2 ձեռագիր աստուածաւ շունչն նոր կատարանի մասը ինչպէս նաեւ թիւ 3 ձեռագիր Աւետարանը եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ Եկին-Խանի ձեռագիր մագաղաթեայ աւետարանը ամենայն հաւանականութեամբ ասկէ ընդօրինակուած են, ինչպէս կը ցուցնեն պատկերներու խորաներու եւ լուսանցաղարդերու նմանութիւնները:

(Հայուանիթէ) ԹԱՐԳՈՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՂԾԱԿԵԱՆ

ՊԱՑՄԱԿԱՆ

ԿԱՄՈՒԵՐԵԿՈՆ ՀՈՂԵԲ

Հայ Նախարարական կազմն Էապէս Հողատիրական աւատական է (Հմմտ. Կիւլէսէրեան, ԱՄ. ԾԷ. 225—243. Սամուէլեան, ԱՄ. ԿԳ. 50—79), “Նախարար”, “Տանուտէր, յորջորդ շումերն այն իրողութեամբ կերտուած են եւ Հողատիրութեան մէջ կը գտնին իրենց հիմը, թէկեւ կան պատմագիրներ, որոնք, “Նախարար անունը արքայի հետ եղած աղերսին, իսկ “տանուտէր սեպհական տոհմին հանդէպ ունեցած դիպին կը վերագրեն (N. Dolens, Hist. des anc. Arm. 214): Տանուտէրութիւն մը սակայն առանց Հողատիրութեան անմուտելի է, իսկ “Նախարար, Նախարար” կը բռվանդակէ “արարք” = agrar գաղափարը (Կիւլէսէրեան, անդ): Հողի հետ ունեցած այս սերտ զօդին հետեւութեամբ Նախարարական տոհմին կը կորսնցնէր իր գոյութեան իրաւունքը եւ ծառի նման տերեւաթափ կը չորդուրկ ըլլար: Բագրատունիք, Արծրունիք յաջողեցան ամենամեծ ու հզօր տոհմի ընկճել անոնց Հողերը տակաւ գրաւելով, Տոհմի մը բարգաւաճման առաջն ու էական աղդակն էր հողի ստացուածքը, եւ երբ հայ արքունական տունը հաւածական ընտանիքներ կը հիւրընկալէր, պէտք էր որ անոնց կեանքն ու ապագան ապահովէր

Հողերու հաստատուն հիման վրայ. Այս նպատակին կրնային գործածութիւ միայն ազատ, այսուհետ արքունական հողերը:

Հայ Արշակունիք եթէ կ'ուղէին տեւականորէն եւ իրապէս փրկել կամսարականները թշամոյն ձիրաններէն, հարկ էր որ ընծայէին անոնց հողեր՝ տոհմային իշխանութեան ծաւալման համար, պարտադրելով անոնց տարեկան տուրք եւ ի հարկին՝ բանակ:

Հայստանի գաւառներէն Արշարունիք եւ Շիրակ ի սկզբանէ եւ գրեթէ անընդհատ կամսարականներու անուան կից կը յիշտակուին մատենագիրներէ: Ուրիշ գաւառներու վրայ կամսարականաց իշխանութիւնը կամ վաղանցուկ է եւ կամ տարակուսական: Հաւանօրէն Արշարունիք ու Շիրակ եղած են արքունատուր հողերը պահլաւ նորեկ տոհմին:

ԱՐԺԱՐՈՒՆԻՔ:

Արշարունիք այն գաւառներէն է, որոնց վրայ՝ տիրապետող տոհմերն իրենց անունը դրոշմած են: Արշարունիք կամսարականաց անցնելէ յառաջ զորկ էր իրապէս յատուկ անունէ: Յովհ. կաթողիկոս 107, 108, Վարդան 132, Երասխածոր կամ Զոր Երասխայ տարտամ բացատրութիւնը կը գործածեն: Զարմանալի է որ իրենց ժամանակ տակաւին կենդանի էր այդ անուանակոչութիւնը, քանի որ Գ. դարէնի գործածութեան էր Արշարունիք: Մ. Խորենացի մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ անուանափոխութեան մասին. Բ. զ. կամսարայ որդուցն հօրը մահուան վրայ տրտմաթախիծ Արշաւիրի կը պարգևել Տրդատ Մեծ ՝ զքաղաքն Երուանդայ եւ զնորին գաւառն մինչեւ ցկատար ձորոյն մեծի, միայն զի ի մտաց նորա հեռացուսցէ զյիշտակ բնիկ աշխարհին որ Պահլաւն կոչի, որպէս զի անվորով զյաւատան պահիցէ: Խոկ Արշաւիր առաւել սիրեալ զդաւառն՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս, քանզի յառաջ կոչէր Երասխածոր: Միշտ աչքառու կը մնայ սա կէտը, որ Դ. գար ոչ ոք կը ճանչնայ Երասխածոր անունը եւ Խորենացիէ ետք միայն Երեւան կուգայ եւ այն՝ ցանցառ: Արդեօք Արշարունիք գաւառանուան կից՝ Երասխածոր պահած էր իր գյութիւնը իբր անուն որոշ ձորի մը, որ գերազանցապէս Երասխայ Զոր էր:

Արշարունիք անունը նախահայկական չէ: Ռւնի, մանիկը անսայթաք յայտարարը չէ անուան մը նախահայկական ծագման: Բասմա-

ջեան, Հայ Նախարարութիւնները բեւառաձեւ արձանագրութեանց մէջ, բանասէր 1902, էջ 240, թիւ 23 կը համադրէ Արշարունիք = էջ 251 Արշարունիք = կամսարական, բայց բեւեռաձեւ նմանօրինակ մը կը պակսի, չի յիշեր նմանապէս Խալաթեանց (Հին Հայստանի մի քանի աշխարհագրական անունների մասին, որոնք կապ ունին վանեան արձանագրութեանց հետ, անդ, 1900, 281—282): Թէ Արշարունիք ու կամսարական նոյն տոհմն են, եւ թէ հետեւաբար Արշարունիք անուան մեկնութիւնը կամսարականաց յատուկ անուններու մէջ որոնելու ենք, կ'ապացուցուի սա իրողութեամբ, որ Արշարունի յորժորանքով երկու անձ միայն կը յիշուին պատմութեան մէջ եւ ասոնք յայտնապէս կամսարական են: Ղազար Փարպեցոյ մօտ միեւնոյն Արշաւիրը, Վարդանի գործակիցը, մերթ կամսարական, մերթ Արշարունի կը կոչուի անխտիր (կամսարական՝ Բ, լդ, լե, խե, խէ, ծէ, Գ, հ. Արշարունի՝ Բ, իդ, լ, լթ, խբ. Եղիշէ, 58, 77, 150, Կաղանկատուացի, Բ, բ): Խորենացի Գ, կե, կը ճանչնայ 426ին Սպանդարատ Արշարունի մը, Տէր Արշարունեաց եւ հետեւաբար կամսարական: Սպանդարատ այլուր այնքան ցանցառադէպէ էր, որ կամսարական տոհմին սեպհական անուններէն կարելի է համարիլ: Այս դիտողութիւնը առաւելապէս կ'արժէ նաեւ Արշաւիր անուան համար: Բացի անուան իրանական կազմութենէն, նա բացարձակապէս յատուկ է կամսարականներու, երկու բացառութեամբ՝ Արշաւիր Արծրունի (թ. Արծրունի, 41) եւ եղբայր Խորենացի (անդ, 49, 50, 52, 55):

Արշարունի՝ Արշաւիր կամսարականէ մը յառաջ բերելով այս երեւոյթները կը մեկնուին: Սակայն անուններու այս միացումը հակառակութեան կը բախի կամ տարակուսի կ'ենթարկուի Հիւրշամանի կողմանէ: Նա կը գրէ (ԱՄ. ԾԳ. 313—314). “Արշարունիք անունը իբր տոհմի անուն Արշաւիրէ յառաջ բերելը թէեւ ունի իր հրապարակ, բայց միտ դնելու է որ Արշաւիր անունէն հարկ էր որ Արշաւրունիք ածանցուէր, հմմու. սեռ. տր. Արշաւրա, Փաւստ. 28. գործ. Արշաւրաւ, Փարպ. 210, Արշաւրեան Ածր. 49. եւ նմանապէս մտադիր ըլլալու է որ Արշարունեաց Արշաւիր իշխանը Արշարունիք ցեղէ չէր, այլ Կամսարական տոհմէ: Առարկութեանս երկրորդ պատմական մասը կը հելքուի վերի դիտողութեամբ, որ Արշարունի անունը սովորութիւնը չէ եղած գործածել իբր տոհմանուն, բացի երկու գէպերէ, որոնց մէջ Արշարունի եւ

կամսարական անուններու նօյնութիւնը յայտնի կը տեսնուի: Երբեմն ես ալ կը միտէի Արշարունի ինքնուրոյն տոհմ մը ընդունիլ իր տէր Արշարունեաց գաւառին, որ ապա ձուլուած ըլլայ կամսարականներու հետ — արու ժառանգի մը պակասութեան դէպէին՝ դուստր ժառանգին հետ հողը կ'անցնէր փեսայի տոհմին. Հմմտ. Laurient, 62, — բայց ստիպուեցայ կարծիքս փոխել Արշարունի անկախ տոհմի մը չգոյութեան փաստերուն առջեւ:

Հիւրշմանի հետ կարելի է ենթադրել, որ Խորենացի հնարած ըլլայ նուիրատուութեան եւ անուանափոխութեան մերձաւոր պարագաները (Հիւրշման, անդ, էջ 314, ծն. 2, ուր սիսալ է Տիգրան՝ վիս. Տրդատ), բայց Արշաւիր = Արշարունիք = կամսարական համեմատութիւնը և Արշարունիք = կամսարական պատճառ չկայ: Անուանի լեզուաբանին խախտող պատճառ չկայ: Անուանի լեզուաբանին սակայն Արշաւրունիք ուղիղ ձեւին փոխարէն սակայն Արշաւրունիք առարկութիւնը իրաւացի է, լեզուագիտական առարկութիւնը իրաւացի է, սակայն Արշաւրունիք առարկութիւնը իրաւացի է, աւելի դիւրահնչիւն Արշարունիք աւանդուած աւելի դիւրահնչիւն գաւառութիւնիք: Յետին դարերու Աշումանաց աշաւաղ ձեւերու (տես Արշօրաց, Աշումանաց աշաւաղ ձեւերու անձինքան, Ստ. Հ. Հ., էջ 389, Ալշան, Այր. 54) ՈՕ գրերը միթէ նախնական Արի մը ի նպաստ չե՞ն վկայեր: Գ. Փառնակ եւս կը գրէ ի նպաստ չե՞ն վկայեր: Գ. Փառնակ եւս կը գրէ (Հայ Նախարարութիւնները, Անահիտ, Ժ. 1908, էջ 93). Արշարունիք անուան “Ծագումը կամ սարականներու Արշաւիր նահապետին անունէն սարականներու Արշաւրութիւններու անուան առարկութիւնը լրաց ակներեւ է, սակայն կայ առարկութիւնը լրաց պէտք էր ըլլալ Արշաւրունիք: Ի՞նչ մը, թէ պէտք էր ըլլալ Արշաւրունիք: Առ այս կրնակը ցուցընել համանման կորուստ մը և գրի Տարուբերան նահանգին մէջ (չմոռնակը որ բուն ուղիղ անուն է նահանգին, ինչպէս կը գրէ եղիշէ Եպիսկոպոս Տարուբերան, ինչպէս ունի Խորենացի): Տարուբերան յայտնապէս իրօք ալ նահանգին գիրքն է, Տարոս ինչպէս իրօք ալ նահանգին գիրքն է, Տարոս լեռնաշղթային բերանը: Այս օրինակը ամէն երկուաշութիւն կը վերցնէ, եւ Արշարունիք անունին բայութիւն կը վերցնէ՝ կը մնայ անվիճելիք: Վիճելի ծագումը Արշաւրէն՝ կը մնայ անվիճելիք: Վիճելի միայն իր բերած օրինակին արծէքը Հիւրշմանի համոզիչ պատճառարանութենէն եաք (78—80) առ նուազն կասկածնիք է Եղիշէի սական ին հարացաւութիւնը հանդեպ: Սաւրուբերան, ին հարացաւութիւնը (Փարպ. Բ, իդ): Փարպեցւոյ Տարուբերունոյն (Փարպ. Բ, իդ): Կակ թէ վիրշին ձեւին մէջ ալ Տարոս բազկացուցիչ մաս է, դժուարին է պնդել:

Ուրեմն այն գաւառը, զոր իր անունով կը

կնքէր կամսարական Արշաւիր մը, կը գտնուէր Երասմայ երկայնութեան վրայ, եւ ինչպէս կը հետեւ մատենագիրներու մօտ՝ անմիջապէս կից յիշուած անուններէ եւ այլեւայլ տեղերու երբեմն այս երբեմն այն գաւառին ընծայելուէն, պաշարուած էր Շիրակ-Վարանդ (Հիւսիս), Գաբեղեանք-Ճակատք (Հարաւ. դէպի Գաբեղեանք սահմանագլուխ են կաղզուան եւ Թաթլոյ վանք, Զամէ. Գ. 259, ցանկ 156. դէպի Ճակատք՝ Կողքը), Հաւունիք (արեւմուտք) եւ Արագածոտն (արեւելք) գաւառներէն: Հարաւային կողմ Երասմէ, իսկ արեւելքան կողմ Ախուրեանէ կ'ակօսուէր: Գաւառին բնական հարստութիւններու մասին Դ. — Լ. դար տեղեկութիւնները սակաւաթիւն են: Վարազաշատ անտառներու գույթեան կը վկայէ Ան. Շիրակացւոյ Թ. Հարցումը. “Որս էր կամսարականացն եւ կալեալ էր երեւ բազում” (Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 22): Ինչ որ ալ ըլլայ Խորենացւոյ պատմական արժեքը, սակայն տարակոյս չկայ որ ի տես այսպիսի անտառներու միայն կրնար գրել Բ, Խա. “Տնկէ եւ մայրի մէծ ի հիւսիս կողմանէ գետոյն, եւ որմովք ամրացուցանէ արգելովի ի ներքս այծեմուն, եւ զեղանց եւ զեղերուաց ազգ, եւ ցիոս եւ վարագս, որք ի բազմութիւն աճեցեալ լին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրուս որտց: Եւ անուանէ զանտառն Ծննդոց: Այս խօսքերու հիման վրայ Արշարունեաց մէջ կը գնեն սոյն անտառը՝ Խճիճեան, անդ, 395. Ալիշան, Այր. 64: Սակայն Կ'երեւայ շամշեան մտածած է, որ եթէ անտառը Ախուրեանի հիւսիսակողմը գտնուէր, աւելի պատշաճ էր զայն Շիրակի լնծայել, ուստի ցանկին մէջ, էջ 155. Կ'ուղղէ “առ Ախուրեան գետով. ի հարաւոյ, բայց երբ Խորենացւոյ բոլոր ձեռագիրները ի հիւսիս կը կարդան, չգիտեմ ինչո՞ւ վրիպակ կը հոչակէ զայն շամշեան: Անտառներու գյուղեան այս մատենագրական ապացոյնի իր արժեքը չի կորսցներ, եթէ նոյն իսկ Խալաթեանի հետ (Արմ. Թ. 224—226) ընդունիք, որ Խոր. Բ, Խա. Նմանողութիւնն է Բուզ. Գ. Ը, ուստի որ Խորենացի իր Երուանդին վրայ փոխադրած է այն, ինչ որ Բուզանդ Խոսրով Բ. ի մասին կ'աւանդէր, Խորենացի այն ատեն այդպիսի պատմութիւն մը կրնար Յօրինել, երբ գոնէ անտառներն իրենց չգոյութեամբ իրեն դէմ չաղաղակէին: Իսկ այս է մեզ համար կարեւորը:

Թէ Արշարունեաց գաւառը զարգացման որ աստիճանին վրայ էր, երբ անցաւ կամսարականներու, անհանգ է Ճշգել, որովհետեւ հատ-

ուկտիր տեղեկութիւնները, որոնց մէջ երեւան կու զան դ. — Ը. դարու կանգուն քաղաքները, ամրոցներն ու բերդերը, կը պատկանին կամսարական շրջանին։ Անոնցմէ ոմանք ի հարկէ արդէն գյուղիւն ունէին։ Դ. դարու գլխաւոր ու բազմամարդ քաղաքներէն էր Երուանդաշաշտաւ Անշուշտ պատմական անձնաւորութիւն մը քաղաքով անմահացնել ու զած էր անուն մը, որ բոլորին օտար է կամսարական տոմին։ Խորենացին շինութեան հայող այնպիսի դէպքեր կը հիւսէ, որոնք պատմական կնիք չունին (Խալաթեանց, Արմ. թի., 215—219)։ Մեղլ համար կարեւոր է քաղաքն իրը այսպիսի։ Հաւանօրէն արդէն Դ. դարուն կենդրոնական քաղաք էր եւ կամսարականներու սոտան։ Բուզանդ Դ. ծե., 20.000 Հայ եւ 30.000 Հրեայ բնակչութիւն կը վերադրէ քաղաքիս։ բնականաբար չափազանցութիւն մը, որ սակայն քաղաքին կարեւորութեամբ կը մեկնուի։ Զ. — Է. դարուն կամսարականաց սոտանը կը յիշատակուի Մարմէտ անունով։ Ան. Շիրակացի, Հարցումն է. «Ես ի Մարմէտ էի, յոստանի կամսարականաց» (անդ, էջ 21)։ Ենթադրելով Մարմէտի եւ Երուանդաշտի նոյնութիւնը, յայտնի կ'ըլլայ որ կամսարականք վերականգնած են վերջինն Դ. դարու կործանումէն ետք (Բուզ. Դ. ծե.)։ Խոկ Մարմէտ = Երուանդաշտա համեմատութիւնը կը ստուգուի երկուքի աշխարհագրական դիրքէն։

Խոր. Բ. Խղ. Մարմէտ կը նոյնացնէ «Երուանդայ քաղաքին ու դաստակերտին» հետո ի՞նչ հասկնալու է այս բացատրութեամբ, Երուանդաշտ թէ Երուանդակերտ։ Խալաթեանց, անդ, 232, Ալիշան, Այր, 60, ծն. 2. կը համարին, որ Խոր. հոս Մարմէտ եւ Երուանդակերտ կը նոյնացնէ, որովհետեւ Խոր. Խղ. դաստակերտ Երուանդայ՝ է Երուանդակերտ, իսկ Խթ. Ղ. քաղաք Երուանդայ՝ Երուանդաշտա։ Խալաթեանց, էջ 223, դիտել կու տայ. որ Խոր. ընացի ապա իրեն կը հակասէ Գ. Լ. զրելով. «Քաղաք սոտանի նոցա Երուանդաշտա», Արդէն Խնձիձեան, Ստ. Հ. Հ. 392—394, Մարմէտ։ Երուանդակերտի հետ կը միացնէր, մինչ 2ամշեան Ա. 338 եւ ապա նաև Ալիշան ի նպաստ Երուանդաշտատի կարծիք կ'արտայայտեն։ Ալիշանի Այրաբատի քարտէսին վրայ տակաւին հին տեսութիւնը նշանակուած է, մինչ Շիրակի աշխատութիւնը կ'արտայայտէ։

Խորենացւոյ համեմատ Երուանդաշտա կը գտնուէր «յարեւմուտս կ'յս. յարաբերութեամբ

Արմաւիրի, «ի քարակտուր մի բլուր, զորով պար առեալ Երասխայ ընդդէմ Ախուրեանն հօսի գետո. ուրեմն՝ Երասխի եւ Ախուրեանի կազմած անկեան մէջ (Փէտտէր, Հանդ. 1894, 199)։ Արդ Ախուրեան գետի մերձաւորութիւնը էական պայման մըն է նաեւ Մարմէտի նկատմամբ՝ ըստ Շիրակացւոյ. «Ես ի Մարմէտ էի... եւ Երթեալ յեղը գետոյն, որում Ախուրեանն կոչվէն» (անդ, 22)։ Ուստի մերձաւորապէս այն տեղ ուր Ալիշան Այրաբատի քարտէսին վրայ Երուանդակերտ նշանակած է, կը գտնուէր Երուանդաշտա = Մարմէտ։

Ասողիկ 47, 48, յայտնապէս գործածելով Խոր. Բ. լթ. տեղը կը կոչէ Երուանդաշտար, անշուշտ դիրքէն առնով (հմտ. ի «քարակտուր մի բլուր»)։ Դիւլորիէ զայն քաղաքին ամրոցը կը կարծէ եւ հաւանաբար աչքի առջեւ ունի Չամչեան, ցանկ, 148. Երուանդապար = Միշնաբերդ Երուանդաշտայ։

Մարմէտ ըրջապատուած էր հարուստ այդիներով, որոնց յիշատակութիւնը կ'ըլլայ Ժբ. դարու Շիրակայ արձանագրութիւններուն մէջ (Ալիշան, 117, 120, 129, 150. Խալաթեանց, անդ, 232—233 ծն.)։

Արշարունեաց կը պատկանէր նաեւ Երուանդակերտ ըստ Խորենացւոյ Բ. Խր. Այնպիսի բանաստեղծական նկարագրութիւն մը կ'ընէ նադաստակերտիս մասին, որ ակամայ կը միտի մարդ ամբողը երեւակայութեան ծնունդ հոչակել։ Խալաթեանց, անդ, 221—223 ի վեր հանելով Խորենացւոյ այս գլխուն եւ Սերէսոսի ու Փիլոնի միջեւ եղած կախման աղերսը (համեմատութիւն Բնագիլը, էջ 54) իրապէս Խորենացւոյ գիւտ կը վճռէ։ Երուանդակերտ իրը քաղաք Արշարունեաց ուրիշ ոչ մէկ տեղ կը պատահի եւ Խորենացւոյ քով ուրիշ ուեւէ գեր չունի։ Դիւլորիէ եւս կը մերժէ ինքնուրօն քաղաքի մը գոյութիւնը. «Կարծողներ կան, թէ Երուանդաշտա ու Երուանդակերտ երկու տարրեր քաղաքներ կը նշանակեն, երասխով իրարմէ բաժնուած (?)։ Սակայն հաւանարէն միեւնոյն քաղաքն է, որ Երկու անուն կը կրէ, մին պարմեւական (Ե-շատ), միւսը՝ հայկական կամ պարսկական (Ե-կերտ) (Դիւլորիէ Ասողիկ, 86. Հայ տպ., էջ 333—334, ծն. 56)։ Երուանդաշտա = հանգիստ, ուրախութիւն Երուանդայ = Հ. պ. Տիգան = Ն. պ. Տաճ. Հիւրշման, 211. իսկ Երուանդակերտ = շինուած Երուանդայ = պահ. կերտ։

Ամէն գէպքի մէջ ուրեմն Արշարունեաց մէջ Երուանդակերտ առանձին քաղաքի մը

գյութիւնը գ. — Ը. դարուն՝ կը յենու խորեւնացւոյ հեղինակութեան վրայ:

Նոյնը կ'արժէ առաւելապէս Երուանդավանի համար: Խոր. Բ., Խզ, Արտաշէս անուանեաց զշովիտն, ուր ի վերայ դիականցն բանակեցաւն, Մարաց մարգ, եւ զտեղի ճակատուն Երուանդավան, որ կոչէ մինչեւ ցայսօր ժամանակի, այս ինքն եթէ յայսմ տեղող վանեաց զիրուանդու: Մեկնութիւնը ուղղակի ծիծաղլի է հանդէպ շատ աւելի հաւանական ու բնական սաստու գաբանութեան: Երուանդ + աւան (Խալալաթեանց, անդ, 231): Խնձիձեան, Ստ. Հ. Հ. 394, Խորենացւոյ կը հետեւի հակառակ անոր, որ Երուանդ + աւան ձեռագրականմիակ ուղիղ տարրերակն ալ կը ճանչնայ: Արշարունեաց մէջ կը զնէ զայն Խնձ., Ալիշան Շիրակի մէջ կը զետեղէ (33) «ի վերնակողմանս Ախուրեան գետոյ», (Այր. 69), մինչդեռ Զամշեան, ցանկ, էջ 148, դիտելով որ «ասի յօմանց թէ այն իցէ տեղին, ուր է այժմ Երեւան քաղաք» զմեզ, իրաւամբ դուրս կ'առաջնորդէ Շիրակայ եւ Արշարունեաց սահմաններէն:

Խոկ՝ Մարաց Մարգ, ի կը հանդիպինը Շիրակի արձանագրութիւններու մէջ՝ ք. դ. դարուն, Կամսարական ըրջանէն շատ ետք (Ալիշան, Շիրակ 21, 23, 33, Խալալաթեանց, անդ, 233, ծն. 2): Արձանագրութիւնները կարծես կը միտին Մարաց մարգը Շիրակայ մէջ, եւ այն՝ Հոռոմոց Վանքի ըրջակայքը դնելու:

Արշարունեաց մէջ էր Բագարան (Խնձ. 394—395, Ալիշան, Այր. 64—69, Մարգսեան, Պ. Հ. 200 յշ.): Խորենացի՝ Կոգովիտ գաւառի Բագարանին հետ միասին Երուանդի գործ կը համարի զայն (Բ., Խ., Խը), Թ. դարէն յառաջ այս նշանաւոր տեղոյն յիշատակութիւն չեմ գտներ մատենագիրներու քով: Կամսարականներու իշխանութեան ժամանակ սակայն Բագարանի բարեւորութեան ապացոյց է առջութեան եւ կարեւորութեան ապացոյց է առութեան ապա կը վերադառնաք: Երբ Արշարունակը նէք Բագարատունեաց կ'անցնի, շատ յաճախ կը յիշուի Ախուրեան գետի մերձ՝ մագաւորանիստ աւանն Բագարան, հանգստարան, շիրիմ քնարանց Բագարատունեաց (Յ. Կաթ. 80, 107, 126): Անշուշտ ի յիշատակ Կոգովիտ Բագարանին Բագարատունիները առանձինն ուշադրութիւն ըրին տեղոյն զարգացման: Բագարատունեան ըրջանէն են այսօրուայ աւերակներու մեծ մասը (Թօրամանեան, Ախուրեան, Գ., 1909, թի. 59):

Կամսարականները Արշարունեաց գաւառի հետ միասին ժառանգեցին անոր պարծանք՝ անառիկ ամրոցը Արտագերս. «Քաղաք ամուր՝ պարսպօք եւ զաւրութեամբք. Ամրոց՝ եղեալ ի խորութեան Երանցո, կը կոչէ Ամ. Մարկ. իէ, 12: Կը յիշեն նաեւ Ստրաբոն XI, 6. եւ Պաղոմէոս Ե. իդ, 22: Տարակուսական է, թէ արդեօք Պաղոմէոսի Արտաշարտան այս Արտագերսն է, որովհիտեւ յառաջ կը բերէ Գորդիւլէնի եւ Տիգրանակերտի շարքին մէջ: Կարեւոր գեր Խաղացած էր ամրոցս Կամսարականց մուտքէն շատ յառաջ, յետ Ք. իրը 2—3ին (Ա. Պատերկ, Ա. 102. Սեբատ. Ռուփ. XIX. Տակիտ. II, 3. Հմա. Dolens, 156—157): Խալաթեանց (Օչերկ Իշտ. Արմ. 1910, 254): Կարծէ, որ Կաղզուանի հանդէպ՝ Երասմի ձախ կը կարծէ, որ Կաղզուանի հանդէպ՝ Երասմի ձախ կողմ գտնուող այժմեան Կերսը պահած ըլլայ Արտագերս անուան Երկրորդ մասը, եւ Ալիշանի Քարտէսին վրայ Երկուքն արդէն նոյնացուած են: Արտագերքի գարաւոր գոյութեան այս նախնթաց վկաներուն ի լուր անըմբոնելի են Բուզանդաց վսօքերը Դ. Ժթ. «Թագաւորն Արշակ Հրաման ասյը յԱրշարունեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր: Ալիշանի հետ (Այր. 57) ենթագրելու է, որ պարզ նրոգութիւն մըն էր, զոր կը կատարէր Արշակ Կամսարականներն անզոր կը կատարէր Արշակ Կամսարականներն անզոր կը կոտորէ Եւ ապա վերստին կը շինէ: Խորենացոյ աւանդած մանրամասնութիւնը շատ կասկածելի է իր հարազատութեամբ, որովհի հետեւ ապանդի հրամանը ընդհանուր էր եւ ուրիշ շարժառիթներէ բղնած (Բուզ. Դ. Ժթ.): Բուզանդի կարի ամուր էր բերդն այն, Խօսքին մէջ ալ բերդին նախագոյութիւնը կը պահէ եւ իր արերգս իր նշանակութիւնը կը պահէ եւ իր անառիկ գերբուլ մէծ ծառայութիւն կը մատուն ապա կ'անչետանայ: Անոր փոխարէն յաճախ կը յիշանէ ապա կապացոյաց բերդ յերասխաձոր (Յ. Կաթ. 128. Ասող 185. Ածր. 285. Արդան 111) յԱշորնեայ (Օրբ. 235), զոր Արդան, Աշխ. 416,

յայտնապէս կը նոյնացնէ Արտագերքի հետ: Եղիշէ երկու անգամ կը յիշէ անունս. էջ 57 սկապյան, զոր ուրիշ ամրոցներու հետ Հայերը կը իլեն Պարսիկներէ 450ին, եւ էջ 108 մեծ ամուրն կապոյտ լերինն: Սյոյն կապոյտ լեռն Ալիշան (Այր. 58) մերձ Արտագերս կը դնէ, իսկ ինձ. Ատ. չ. չ. 398, թէեւ երկու կապոյտները նյոյն կը համարի, բայց Արտագերքի յետ եղած աղերսի մասին վճիռ տալու բաւական հիմ չի գտներ: Եղիշէի առաջին կապոյտը, էջ 57, ապահովապէս գուրս է Արշարունիքէ, որովհետեւ պատմագիրը ամուրները կը թուէ կենդրոնէն դէպի ծայրերը ընթանալով: Արտագերք եւ կապոյտ հոն իրարմէ բաժնուած են բոլորվին տարբեր գաւառներու բերդերով, եւ կապոյտի անմիջապէս կից կը գտնենք Որոտն Արևեաց Ծղուկք գաւառի մէջ (Օրբ. Ա, 52, Բ, 259. Հիւրշմ. ԱՄ. ԾԳ. 361, 395): Իսկ կապոյտ լերին, (108) մեծ ամուրները կը գտնուին “ի միջոց աշխարհին, այս պատճառու կրնանք Արշարունեաց եւ Արտագերքի վրայ մտածել, նկատի առնլով անոնց անառիկ դիրքը, պաշարման պարագաները եւ միայն մատնութեան հետեւութեամբ դրաւուիլը — պարագաներ որոնք նմանօրինակներ են Արտագերքի յ. Ք. 3ի, 370ի պաշտումներուն:

Դ. Փարպիցի, զ. ձա. Խուրսայ վրայ խօսելով կը յիշէ “Ծիրմանց, գիւղը՝ յԱրշամունեաց, գաւառին: Մէկ Զեռագիր կը կարդաց Արշակունեաց: Արշարունեաց է միակ ուղիղ ընթերցուածը: Այս սրբագրութեան (ինձ. Ատ. չ. չ. 402. Հիւրշմ. 391—392. Ալիշան, Այր. 48) նպաստաւոր է սա հանգամանքը, որ Խուրս դայեակ էր Կամսարականներու, եւ Ասող Գ, մէ. յայտնապէս կ'ըսէ. “ի գլուխս Արշարունեաց գաւառին, որում Ծիրիմն կոչեն:

Այսչափ է մեր ստոյդ ծանօթութիւնը Արշարունեաց գաւառի աշխարհագրութեան մասին Դ. — Ը. դար: Կարելի չէ հաստատել, որ Արշարունեաց՝ Կալոց գիւղ (Ասող. Բ, թ, թ), Նախճանաձոր (Յ. Կաթ. ի գագաթան երասիաձորց.) եւ Զարեհան (ինձ. 402, ԱԼ. Այր. 41, Հիւրշմ. 345) բագրատունեան շրջանին ծագում առած ըլլան, ինչ որ սակայն անտարակյա է նկատմամբ Կապուտաքար (Ասող. Գ, է), Կամրջանձոր (անդ), Վանկոյ կամ Վարդիկ Հայր (Չամչ. Բ, 824. Գ, 422. Ինձ. 400) վանքերու, Ազլիճկոյ (Ասող Բ, թ), Քառասունք (անդ) գիւղերու:

Սահմաններու շվիթութեան պատճառու Արշարանեաց ընծայուած է երբեմն նաեւ կաղղուան (ինձ. 400, Չամչ., ցանկ, 156) քաղաքի ի գարեղեանս, վասն սահմանակցութեան ընդ Երասխաձորյ ի պատմութիւնս Հայոց ի բազում տեղիս ասի թէ կաղղուան իցէ յԵրասխաձոր, եւ ուր ուրեք՝ յԱրշարունիս, Հիւրշմ. 248. Ալիշան, Այր. 45, 53, 545—547): Նկատի չենք առնուր հարկաւ այնպիսի տեղեր որոնք թէեւ Ծիրակի կը պատկանին. բայց Արշարունեաց անուամբ կը յիշատակուին. Չամչ., անդ 136, կը գիտէ. “Գիտելի է, զի որովհետեւ նաեւ գաւառն Ծիրակայ տուաւ ազդին Արշարունեաց՝ այսինքն Կամսարականաց, այն եւս կոչեցաւ գաւառ Արշարունեաց:

Է. Ծիրակ:

Ծիրակ էր երկրորդ գաւառը, որ հայ արքունիքէն անցաւ Կամսարակուններու: Թէեւ ասոնք իրենց ոստանը հաստատած էին Արշարունեաց մէջ, սակայն շինարար մասնաւոր հոգածութեան առարկայ կ'ընէին Ծիրակը մանաւանդ Դ. — Լ. դարերուն: Բագրատունեան Ծիրակի հետ համեմատութեան գնել կարելի չէ հարկաւ, եւ մենք միայն Դ. — Ը. դարերով կը հետաքրքրուինք, ցորքան ժամանակ որ Կամսարականներն էին “Տեարք Ծիրակայ”:

Ծիրակայ նոր Տէրերն իրենց անունը չեն դրումած անոր վրայ: Այս գաւառը նաեւ իր անունով մեծ հնութիւն ունէր, եւ այնքան յարգի եւ հռչակաւոր էր, որ իր անունը փոխադրուած էր նաեւ հարաւային կողմ Աղձնեաց մէջ՝ իրը Կողմ Ծիրակ (Սիրէսո, 9) կամ նոր Ծիրական (Բուլզ. Դ. Ե. (թ.): “Ծիրակն անուան ածանցումը Ծարայէ (Խոր. Ա, ծա) նոյն իսկ Ալիշան (Ծիր. 3) անյարիր կը գտնէ: Եթէ Ծիրակայ ամենաբերդի դաշտերն իրական աղերս մը ունենային գերազագութէ Որկլրամոլ հայազգի պատմական անձնաւորութեան մը հետ, այն ատեն անշուշտ նախադասելի պիտի ըլլար Սահման Ծարայի (Խոր. Բ, թ) կամ Ծնորհաւլոյ Նահանգ Ծարայի (Ողբերդ. Ինձ. 417) բացարութիւնը, Ասկայն գաւառիս անունը Հայկական չէ: Ասիական Սարմատիայի մէջ Տրախոյու ազգ կը ճանչնան Ստրաբոն 11, 506. Պոմպ. Մելա. 1, 9, 14, զոր Պտղոմ. 5, 9, 17, 19 Տրախո իսկ Տակիտոս Տար. 12, Պլին. 4, 12, 26 Տրախէ ձեւով կը հալորդեն: Անոնց երկիրը կը կոչուէր Տրախոյ, զըր նաեւ Վրկանից մէջ կը դնէ Պտղոմ. 6, 9, 5:

Նյու անուամբ ազգի եւ երկրի գոյութեան նաեւ Հայաստանի մէջ՝ վկայ են վերցիշեալ մատենադիրները: Պատղոմէոս Հայաստանի աշխարհագրութեան մէջ, Ե. ԺԳ. Արաքսի շուրջ գտնուող գաւառներու մէջ կը յիշէ Տրաչիղի՝ Պարիւանքին լերան երկարութեանու: Եւ երբ աւելցնեմ որ Ստրաբոնի համեմատ (XII, 2, 5) այս կողմերը Տրաչի անուազգ մը կը բնակեր, ոչ ոք պիտի դեղեւի մեր Շիրակն ու Շիրակացիները տեսնել Պատղոմէոսի եւ Ստրաբոնի մօտ (տ. նաեւ Խալ. Արմ. Թո. 124): Ճեշդ է որ Պատղոմէոսի Սիրակնէի դիրքը չի համաձայնիր մեր Շիրակ կոչած գաւառին, սակայն այդ գժուարութիւնը կը չքանյ, երբ մտածենք, որ դարերու ընթացքին՝ Հայաստանի մէջ գտնուող ազգերուն տեղափոխութիւնը պատմական անժխտելի իրողութիւն է:

Շիրակ ըրջապատուած էր Արշարունիք, Արագածոտեն-Նիգ, Աշոցք-Տաշիրը եւ Վանադդաւոներէն, եւ էր դաշտագետին՝ արգաւանդ եւ բերրի, յորում գնան ջուրի ոչ սակաւքո (Խոր. Ա, ԺԲ): Գաւառիս աշխարհագրութեան մասին առատ նիւթ կայ, բայց կը հայի բազրատունեան ըրջանին, իսկ Դ—Ը դարու աղքակները ամուլ են: Նյու իսկ այն ժամանակ, երբ Շիրակայ Տէրերը կարեւոր բաժին կը ստանան Հայոց Պատմութեան մէջ, աղքակները շատ ոժգորէն կը հոսին աշխարհագրութեան նկատմամբ, Պատմառն է անշուշտ Շիրակի քաղաքական նուազ շարգացումը Դ—Ը դար: Ագաթանգեղոս Շիրակ անունը չունի: Բուզանդ յաճախ յառաջ կը բերէ Շիրակ եւ Արշարունիք, բայց մինչ երկորդին երուանդաշատը կը յիշատակէ, առաջնի մէջ չի գտներ աշքի զարնող տեղ մը, նշանաւոր իրողութիւն մը, զոր արձանագրէ:

Միակ տեղը որ Ե. դարու մատենագիրներու մօտ կը պատահի, է Անի, Ըստ Եղիշէի, 56, անմատոյց այն ամուրներէն է, զըրոնք Հայերը Պարսից ձեռքէն ազատեցին նման գառնիի եւ Արտագերի: Այս կը լլար Արդգանեան շրջանին: Իսկ Վահանի ժամանակ Ատրպէնսապ մարզպանը պարսկախումբ բանակով եւ ուրացողներով կը բանակի մօտ ի պարիսպ բերդին, որ անուանեալ կոչեն Անի, եւ անկէ կը դիմ: Դէպի Արտաշատ: «Յետոյ գլուխմէ ոչ եւս յիշի Անի ցաւարտ հարստութեան բագրատունեաց, բայց հաւարտ հարստութեան է եթէ շէն էր տեղին, մասնաւոնդ եթէ ստուգիւ անդ իցէ ծնեալ Անահայ, Համարողի, ի վերջին կէս ի. դարու, որ մերթ Շիրակացի կոչի եւ մերթ Անեցի, եւ առաջին գրագիտ է ընծայեալ մէզ ի Շիրակայ (Ալի-

շան, Շիր. 37): Բասմաջեան (Անիի անցեալն ու Ներկան, ԲԶՊ. 1923, Էջ 263) կը գրէ: «Քրիստոսի 321 թուականին Հայոց Տրդատ Գ. Թագաւորին կողմէ Անի նուէր տրուած է կամսարականերու: Չեմ գիտեր թէ ուրիշ աղքիւր ունեցած պ. յօդուածագիրը բացի Խորենացւոյ սա խօսքէն Բ, Ղ. Տրդատ սայ նմա (կամսարայ) ժառանգութիւն ... զգաւառն Շիրակ: Ըստ մէզ այդ պատահած է մէկ դար յառաջ:

Բագրատունեան ստանը Անիէ յառաջ՝ էր Շիրակաւան: Կամսարական ըրջանին կը յիշուի միայն Սեբէոսէ (Բ, Իր, ԼԲ). Յովհ. Կաթ կը ճանշայ զայն նաեւ երկրորդ անունով մը՝ Շիրակաւան Երազգաւորից (71, 80, 101, 108, 113): Ալիշան վերջին անուան մասին կը խորհի, որ հեթանոսական կոչում եղած եւ քրիստոնէական ըրջանի Շիրակաւան յորջորջման տեղի տուած լլայ (անդ, 9): «Երազգաւորքը անուան ստուգաբանութիւնը իրեն համար փաստ է տեղւոյն հնութեան եւ դրից կարեւորութեան: թէ երազգաւորք անունն աւելի հին է, կը թուի հաստատել Սամուէլ Անեցի: »ՅԳ. Շինէ Սմբատ զմեծ քաւարանն պայծառ զարդու Երազգաւորս, որ արդ Շիրակաւան կոչի: Այս դիտողութիւնը սակայն արժեքէ զուրկ է, քանի որ Սեբէոս եւ Յ. Կաթ. արդէն կը գործածեն զայն:

Ղեւոնդ, 138 կը ճանշայ կումայրի գիւղի Շիրակ. Սեբէոս, Իր, կը յիշէ նոյնակն սոյն գաւառին մէջ դաշտն Ականից, գիւղն Գևոտիկ (ԱԼ. Շիր. 15, 161), եւ բերդն իրդինացի, որ ապա (Ասող, Գ, թ) Արգինա ձեւով կը կիրարկուի: Արտիկլ Ենոր եւ Թալլին գիւղը կը գտնենք Անանիա Շիրակացւոյ մօտ (Հարցումն Ի). «բուն կանգնէր առ ստորոտով Լերինն, որում Արտինն կոչեն... պատմեցին նմա ի գեաւղն թալին» (25). Թ. Հարցման մէջ կը յիշատակուի Գէն: «Որս էր կամսարականացն ի Գէն» (22): Թալլին անունը մատենագրութեան մէջ այլուր անձանօթ է ինձ, Հակառակ անոր որ Ճարտարապետութեան կութեանը կայան եղած է: Նոյն իսկ արձանագրութեանց մէջ կը պակսի: Աւելի բախտաւոր է Ժնկոր, որ անդամ մը մատենագրութեան մէջ կը յիշուի (Պտմ. Ապրուց Թաթլոյ, Ալիշան, Հայպատ. Ա. 424. Տեկոր՝ «մերձ յարբայանիսան Անի», անգամ մըն ալ շինութեան արձանագրութեան մէջ (Ալիշան, Շիր. 132. Գ. Յովսէֆեան, Շողակաթ, 171):

«Մրեն, ալ կը հանդիպի Ներսես կամսարականի կանգնած եկեղեցւոյն շինութեան ար-

ձանագրութեան մէջ (Գ. Յովսէփիեան, 174), մինչդեռ մատենագրութիւնն առաջին անգամ Փ. դարուն կ'աւանդէ անոր անունը (Յ. Կաթ. 46): Կամսարականք Ալամանի մէջ եւս կառուցած են եկեղեցի, բայց արձանագրութեան մէջ տեղւոյն անունը չէ տեսնուիր (Գ. Յովսէփիեան, 173): Նախճաւանի մէջ կամսարականի մը շիրմիլ կայ արձանագրութեամբ, բայց առանց տեղւոյ անուան: Շիրակայ Նախճաւանը հաւասնօրէն կը պատահի Խորենացւոյ քով (Գ. լը), թէեւ Հիւրշման (ԱՄ. ԾԳ, 385) Խորենացւոյ կը դատէ զայս:

Հաւանաբար կամսարական շրջանին արդէն գոյութիւն ունէին նաեւ Որմտանք (Յովհ. Կաթ. ըստ Զամչ. Սրմտանք), Բաւաց գիւղ (Ասող. Գ. Ժա), Բեռնօնք (Ասող. Բ. Բ.), Զքեսկ (Յ. Կաթ. 62), Ըշտէ (Օրբ. Ժէ), Ցես' Ինձ. Ստ. Հ. Հ. 429:

Խորենացւոյ (Բ. ձը) համեմատ Տրդատ կամսարականներու կը նուիրէ Շիրակի հետնաեւ զմեծ դաստակերտն Արտաշիսի, որ այժմ ասի Դրամնակերտո՞ւ: Տեղւոյս մասին Զամչեան, ցանկ 146, կը գրէ: «Աւան առ սահմանօք Դունոյ եւ Գառնուց, ըստ ոմանց մօս ի Շիրակ»: Այս տեղէն էր Յովհ. Կաթ.: Այլուր յիշատակութիւն չկայ աւանիս մասին:

Շիրակայ եւ Արշարունեաց վրայ կամսարականաց հողային տէրութիւնը վերջ կ'առնու Ը. դարէ յետոյ, երբ Աշոտ Մստակեր կը գնէ զանոնք: Տոհմիս հողային վիճակը անստոյդ կը դառնայ այնուհետեւ: Անշուշտ ձեռք բերած էին, եւ կամ այս երկու գաւառները ծախելէ յետոյ ձեռք բերին ասս անդ հողային կալուածներ:

Բաջեան, Բ. ԶՊ. 1908, 296, կը հիւսէ պատմութիւն մը այս նկատմամբ, զոր Ալիշան (Շիր. 6) այսպէս կ'ամփոփէ: «Ըստ նորայայտ եւ ոչ աներկըայ իրէք ցեղաբանութեան կամսարականաց, յափ 789 խոյս տան կամսարականք Բասենոյ Տեարը Բողբերդի յերեսաց Արաբաց, եւ երթան ի Շաղագում՝ ի բերդն Վարայր վայրի, զոր անդստին ի Պ. դարէ առեալ էին ի պարգեւ ի կայսերէ, ի ժամանակի կոտորածի տոհմին իւրեանց յԱրշակայ, ընդ նմին եւ զերաշխատ գիւղ, զայժմեան Խաշուտ ի Թողթում, եւ երբեմ զօրացեալ տիրէին եւ կողմանց Սպերոյ: Ուրեմն մինչեւ 789 կամսարականք տէր եղած են Բասենի (Բ. ԶՊ. 1908, 379): Այս հաւաստիքին միակ աղբիւրը կը թուի ըլլալ Փարա. Գ. Ճ. Ճէ, ինչպէս կը հետեւցնեմ Բաջեանի ակնարկութենէն (Բ. ԶՊ.

1908, 296): Փարպեցի կը պատմէ, որ Վահանան պատերազմներուն ժամանակ սի Վարայր վարոյն ի Հոռոմ տան. ի գաւառին որ կոչի Շաղագում...» կը գտնուէր «բազմութիւն այլ մարդկան [մինչ Պարսիկները զԼաշան հօն կը կարծէին] ընդ որս դիպեցան եւ կանայք երկուց կամսարականացն տեառնու Շիրակայ Ներսէի եւ Հրահատայոյ: Կամսարական տիկիններու ներկայութիւնը պատահական էր ուրեմն Շողգոմքի մէջ: Շապուհ յեղակարծ կը յարձակի, կը գերէ աղնուական տիկինները, եւ տարեալ զկանայս կամսարականացն յամուր բերդին Բասենոյ, զոր Բողբերդին կոչեն, անդ թողմուն: Միթէ այս պատմութիւնը կ'ընծայէ ունեւ կոռուան Շաղգոմք կամ Բասեն կամսարականաց տէրութեան ենթարկելու: Եւ ոչ մի: Բասենի տանուտէրերու մասին դժբախտաբար չեմ գտնէր ունեւ հետք մատենագիրներու քով. բայց անուղղակի պապացոյ մը, որ ան չէր պատկաներ կամսարականաց, կը տեսնեմ Սերէսոսի մօտ, էջ 139: Պատմագիրը կը թուէ հոն այն իշխանները որոնք 652ին Յունաց հետ էին: Արդ ասոնց կարգէն են ոչ լոկ Շիրակացիք, այլ նաեւ Ռասենացիք: Յայտնի է որ առաջին յորջօրջումով կամսարականները նշանակուած են, հետեւաբար աւելորդ պիտի ըլլար յիշատակութիւնը նաեւ Բասենի, թէէ ասոր ալ տէրերը կամսարականք ըլլային:

Ուրեմն առ նուազն 652ին Բասեն կամսարականաց տակ չէր, այն դարում՝ երբ տոհմն իր փայլին ու ոյժին գագաթնակէտին վրայ կը գտնուէր: Իսկ թէ Բասեն Արշակի տուած կոտորածէն յետոյ կայսերական նուէր եղածէ այդ բոլորովին օդէ քաղուած է: Բուզգ. Գ. իս, ըստի երբեք թէ կայսրը զբասեն կամսարականաց ընծայեց: Եւ արդէն ինչպէս կարելի էր մտածել նման նուիրատուութիւնն մը, քանի որ Բասեն իմը Այրարատեան գաւառ չէր պատկաներ Բիւղանդական Հայաստանի (Հիւրշման, 37), այլ պարսկական բաժինն էր: Վերջապէս թէ կամսարականները երբ «զօրացեալ տիրէին եւ կողմանց Սպերոյ», ընու է պատմութիւնը:

Ալիշան (Այր. 55) հաւանական կը կարծէ, որ նաեւ Բագրեւանդ կամսարականաց տանուտէրութեան մաս կազմած ըլլայ, գոնէ անցողաբար: Մինչեւ Ե. դարու կէսը Արշարունիք եւ Բագրեւանդ եկեղեցական մէկ վիճակ կը ձեւացնէին (Հմնտ. Յօդուածն՝ Եպիսկոպոսք Արշարունեաց եւ Տան կամսարականացն, ՀԱ. 1924, թիւն 2), թէմական այս միութիւնը քաղաքա-

կան միութեան ալ ի նպաստ կը խօսի, վասն զի դժուար է մոածել, որ երկու տարբեր աներ մէկ եպիսկոպոս ունեցած ըլլան: Կայ սակայն ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ աւելի հրապուրիչ է, Ուրքան գիտեմ չկայ նախարարական տոհմ մը, որ ունենայ Տէր Բագրեւանդայ յորջործումը մինչեւ է. դար: Հաւանաբար արքունական ստամիչեւ է. դար: Հաւանաբար արքունական ստամիչեւ է. դար: Ապա անցաւ Մամիկոնեանց: Արարական արշաւանքի ժամանակ Բագրեւանդ Մամիկոնեանց էր մինչեւ 852, երբ Բուղար կը գլաւատէ Քուրդիկ Մամիկոնեան վերջին իշխանը եւ գաւառը կ'անցնի Բագրատունեաց (Laurient, 96, 120, 122, 127, 217): Արքունական ստամիչեւ եղած միջոցին կրնար գիւրաւ Արշարունեաց հետ մէկ եպիսկոպոս ունենալ, որովհետեւ Արշարունեաց Տէրերը արքունական տոհմ եւ ազգակից էին Հայ գահուն: Բայց երբ Հայ Արշակունի գահը կը կործանի եւ դարուն մեծադոյն նախարարութիւնը՝ Մամիկոնեան տունը Բագրեւանդայ կը տիրանայ, կը հիմնուի նոր Թագրեւանդայ մը՝ Արշարունիք անկախ, Եպիսկոպոս Բագրեւանդայ յորջործանքով:

Բագրեւանդայ վրայ Կամսարական տէրութեան ի նպաստ Ալիշան յառաջ կը բերէ թաթէ և Ալարոսի վարքը: Հեղինակը՝ Յովսիհ՝ կը յիշատակէ Վարազտիրոց մը Եւ դարու վերջ, եւ Աշոտ մը՝ օրդի Սմբատայ՝ Զ. դարու կէսին, իբր Տէր Արշարունեաց եւ Բագրեւանդայ (Հայապատակ, Ա, 429): Բայց ենթադրելով նոյն իսկ աշոտ յայտնապէս Մամիկոնեան է, իսկ որ Աշոտ յայտնապէս Վարազտիրոցի կամաց աղաքանական արժէքը, պէտք է դիտել, տեղիքիս պատմական արժէքը, պէտք է դիտել, որ Աշոտ յայտնապէս Վարազտիրոցի անոր Արշարունեաց Տէր կոչուիլը: Երբ Յովսիհ՝ Դաւիթ իշխանին՝ Կամսարական, մականունը չի մոռնար աւելցնել, արդեօք իր լուսութիւնը Վարազտիրոցի տոհմի մասին մատնցոյց մը չէ անոր Կամսարական ըըլլաւուն: Այս անձինքներու մասին վարը պիտի խօսիմ առանձինն: Ես աւելի Հաւանական կը դանեմ որ Զ. դարուն օտար տոհմ՝ մը տիրած ըլլայ նաեւ Արշարունեաց Կարճ ժամանակով, քան որ Կամսարականք իրենց իշխանութիւնը նշնչակէ կարճ ժամանակով տարածած ըլլան Բագրեւանդայ վրայ՝ Զ. դարուն:

Հ. Ս. ԿՈՂԵՆԻՆ

ՐԱՆՍՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԸՄԱԿԱՆ ՀԵՅԵՐԻՆԻ ՑԱՏԿՈՒԹԻՒՆ-
ՆԵՐԻՆ

Դ.

Ածակսններ՝ “-իստան” վերջաւորութեամբ:

Գոյականներն ածականի վերածելու պաշտօնն ունեցող բազմաձեւ ու բազմաթիւ յետադաս մասնիկներու կողքին, կան միեւնոյն պաշտօնով՝ կարելի է ըսել — նոյնքան բազմաձեւ ու բազմաթիւ բառեր, որոնց մէջն մեր դասականները բացորոշ հակում ցոյց կու տան տանքական բառը, ինչպէս ցոյց կու տայ ստորեւ յառաջ բերուած գրեթէ կատարեալ ցուցակը: — Նախարարակիններու հետ համեմատելով այս ձեւ կազմուած ածականներն ալ, իսկըն կարելի Կըլայ համոզում գոյացընել թէ հեղինակներու կիրարակած անյարդ ու անզարդ ածականներով ներկայացընելու ու հետեւաբար բանասիրօրէն հաւատարիմ մնալու իրենց առաջադիր բնագրին, թարգմանինները կը սիրեն միշտ դիմել ճոխաբանութիւններու ու կը կերտեն հարազատօրէն ազգային ձեւեր՝ իրենց թարգմանութիւններն ստրկութենէն աղատ պահելու ու տալու համար անոնց իսկապէս հայ նկարագիր:

ԱՄՈՔԱԽՈՎԱՌՈՒՆ. — “Եթէ լինիցի, ասեն, աւդ ամոքիւն քաղըրաշոնչ յերկիր բարիոք”, Բարսեղ, Ակցօր, էջ 90, յոյնը միայն ձերան εὐρացաւան (Migne, Pat. gr. XXIX, էջ 104). “Ամոքիւն խառնուածովն առցեն զիստարումն անդեան ըստ պատշաճի պիտոյից իւրեանց, անդ, էջ 100, որուն համապատասխան հատուած չկայ յոյն բնագրին մէջ (ibid., էջ 112–113), դարձեալ “Եւ նոքաւք ընդունի փոք մեր շամուտիւնն խառնուած ջերմութեանն եւ ցրտութեանն, անդ, էջ 140, յոինը պարզաբար տօն ձերա (ibid., էջ 149: Տես Հանդէս Ամօրեայ 1923, էջ 146–147): *

ԱՅԼԱՅԵԼԱԽՈՎԱՌՈՒՆ. — “Մի զգենուցուս այլութեան զար եւ զկուաւ ի միասին”, Օրէնք,